

УДК 930.1

*Віталій Яремчук**

НОВІ НАПРЯМИ СВІТОВОЇ ІСТОРИЧНОЇ ДУМКИ ТА СОЦІАЛЬНИЙ ДВИГУН ІСТОРІОПИСАННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

У статті запропоновано аналіз української рецепції нових для історичної науки України напрямків історіописання. Висловлено припущення про те, що впровадження західних історіографічних підходів пояснюється насамперед існуванням в сучасній Україні суспільного запиту на впровадження таких новацій. Автор стверджує, що сучасна українська історіографія потребує не лише застосування останніх тенденцій в світовій історичній науці, а й повинна бути здатною продукувати власне «українські» теоретичні конструкції для світового інтелектуального ринку.

Ключові слова: історіописання, нові напрями, ідейні запити, українське суспільство, українська історична наука.

Одним з визначальних показників модернізації національних історіографій у країнах Центрально-Східної Європи є їх вихід з інтелектуальної ізоляції, у якій вони перебували у період панування тут комуністичних режимів. Якщо у деяких країнах «реального соціалізму», зокрема ПНР, таке відлучення від провідних течій світового історіописання було відносним, то перебування історичної науки радянської України на історіографічних манівцях було більш ніж помітним. Віддаленість від світового історіографічного процесу в історичних науках зазначеного регіону виявилася, серед іншого, у зосередженості дослідників на історії власних країн (проте, інтерпретованій по-партійному) та абсолютному чи відносному незнанні західних «революцій» й «поворотів» в історичній професії. Така ситуація прирікала істориків на неминучий провінціалізм.

Після краху прорадянських урядів дослідники з більшою чи меншою завзятістю взялися наздоганяти потяг, що стрімко мчав до нових обріїв історіописання. Однак скоро з'ясувалося, що новопосталі незалежні від тоталітарного примусу східноєвропейські держави-нації у зв'язку з легітимаційними можливостями історичних знань потребували історіографічного націоналізму не менше, ніж включення в глобальні та транснаціональні контексти історичної думки. В Україні необхідність набуття її історичною наукою респектабельності в річищі світового інтелектуального ринку спонукала деяких налаштованих на зміни істориків до атаки насамперед на національний історичний наратив. Це призвело до гострої дискусії щодо його обмежень / переваг та способів переписування, яка й нині перебуває в

* Доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії імені Миколи Ковальського Національного університету «Острозька академія».

епіцентрі уваги дослідників, зацікавлених актуальним станом української історіографії [18; 7; 3].

Водночас інший вектор її модернізації залишився цікавим лише для самих творців цього вектору, натомість не викликає такої глибокої рефлексії у колі найбільш реномованих українських істориків. Йдеться про рецепцію в сучасній українській історіографії західних за походженням (хоча не завжди євроцентричних) напрямів історичної думки, що визначають інтелектуальний клімат світової історіографії впродовж останніх десятиліть. Як показують хоча б спеціальні дослідження, присвячені таким процесам [12, с. 138-153; 10; 8], на початку ХХІ ст. в українській історіографії завдяки їм відбулось істотне коригування методологічного ландшафту (хоча й твердити про «західну методологічну інтервенцію» все ж таки передчасно).

Цей нарис є спробою відповісти на питання про те, якими новітніми, запозиченими із західної історичної думки способами осягнення світу історії стали диспонувати українські науковці і чому вони це роблять. Водночас прагнемо дошукатися й причин відсутності в сучасній українській історіографії інших, не менш знакових для світової гуманістики загалом та історіографії зокрема напрямів історичного пізнання. (Зазначимо, що не ставимо за мету окреслення усього спектру новаторських для сучасної української історіографії інтелектуальних пропозицій, які потрапили останніми роками в історіографічний обіг в Україні, оскільки це не можливо і через значне розмаїття таких, і через обмежені знання автора. Йтиметься лише про найбільш, на нашу думку, значущі і для неукраїнської, і для української історіографії). Головна ідея цього тексту полягає у тому, щоб показати залежність рівня застосування нових способів писання про минуле не тільки і не стільки від більш очевидних на перший погляд чинників в основному когнітивного характеру, які не потрібно особливо доводити – йдеться про моральну та інтелектуальну неготовність вийти з вузьких методологічних (а саме простого емпіризму) та тематичних ніш, слабку мовну компетентність, необхідну для знайомства з актуальною західною літературою. На нашу думку, не менш, якщо не більш важливим у процесі засвоєння / не сприйняття західних моделей та аналітичних категорій є фактори, пов'язані з соціальною природою науки. Нижче покажемо, що мається на увазі і чому ми так вважаємо.

Слід насамперед сказати, що, на відміну від західних історіографій, в Україні модерні напрями та течії (модерні саме для України, але часто далеко не нові для світової історичної думки) все ще існують значною мірою поза межами офіційної академічної науки. Нові підходи до історії нині, як і раніше, залишаються для значної частини (якщо не для більшості) істориків *terra incognita*, і навіть у найбільш авторитетних установах офіційної науки (таких, як Інститут історії України, Інститут української археографії та джерелознавства імені М. Грушевського, Інститут українознавства імені І. Крип'якевича, провідні університети) серед бібліографій науковців (які є у вільному доступі на їхніх сайтах) порівняно мало публікацій з відповідною проблематикою. Такі теми рідко зустрінемо й на обкладинках авторефератів

дисертацій, вони не фігурують у більшості часописів, які рекомендовані Міністерством освіти і науки України для публікацій результатів дисертаційних робіт.

Однак, певна взаємодія «нових» секторів науки з її академічним складником все ж існує, хоча вона все ще є швидше виключенням з правила. Серед прикладів такої інтеграції слід навести появу кількох видань головного центру офіційної історичної науки в Україні – Інституту історії України НАН України, які об'єднують орієнтованих на модернізацію історії українських дослідників, – «Соціум», «Ейдос», «З історії повсякденного життя в Україні» тощо. Відносно нещодавно (у 2013 р.) Міністерство освіти і науки внесло у т.зв. паспорти наукових спеціальностей (тобто їхню номенклатуру), за якими захищаються дисертації, цілу низку напрямів, які раніше вважалися єретичними і не гідними уваги справжнього історика – від мікроісторії до історичної пам'яті. Поза тим, просування сучасних підходів до історіописання відбувається в Україні передусім завдяки ентузіазму окремих дослідників та аматорів, фінансовій підтримці недержавних, переважно західних, фондів. Тож існує серйозна проблема інституційного консерватизму, яка суттєво ускладнює модернізацію української історіографії, адже провідним стимулом для занять історією в Україні залишається можливість зробити наукову кар'єру саме в офіційному секторі науки.

Єдиний виняток, який свідчить про офіційне засвоєння (втім, дуже своєрідне) одного з трендів сучасної західної історіографії (за винятком, хіба, США, де цей напрям вже напевне не належить до значущих) – це студії пам'яті. Головним осередком відповідних досліджень став «Український інститут національної пам'яті». Його було створено рішенням центральної влади періоду президентства Віктора Ющенка у 2006 р. (реально почав діяти 2007 р.) з метою здійснення заходів з відродження та плекання історичної пам'яті українського народу задля його національної консолідації (відтак, зрозуміло, що ця установа створювалась не заради запровадження в Україні історіографічних новацій). До настання каденції президента В. Януковича (2010 р.) Інститут мав політичну та фінансову підтримку, оскільки розглядався владою як вагомий інструмент модерації меморіальної політики. У часи клептократичного та проросійського режиму В. Януковича Інститут втратив владне сприяння, але продовжував і нині, після Революції Гідності, продовжує виступати основним осередком, де продукуються відповідні студії. На нашу суб'єктивну думку, науковці Інституту досліджують переважно не історичну пам'ять та механізми її творення, а політичну історію України, при тому зі зрозумілих причин зосереджені на вивченні «героїчних» та «трагічних» сторінок українського минулого.

Попри клопоти з «Академією», все більше істориків, насамперед молодшого та середнього покоління, стають неофітами «нової історії». В окремих її відгалуженнях уже витворилася своя інфраструктура, переважні тематики досліджень, які знаходяться на маргінесі, і що цікаво – навіть ієрархії авторитетів та істориків «другого» рівня. Хоча за своїми «ідеологіями» ці два

сектора конкурують, у реальному науковому житті, комунікаціях вони подекуди, як уже зазначалося, взаємодіють; не рідкою є й ситуація, коли вони не підозрюють про існування один одного. Можна згадати й про зовсім унікальний випадок (але не для української науки), коли одному й тому ж історикові вдається одночасно бути членом-кореспондентом Академії наук України (напрочуд консервативної та не реформованої ще з радянських часів) та одним із лідерів групи дослідників, які виступають за негайне перенесення в українську історичну науку західних інтелектуальних та організаційних моделей (що неминуче привело б до фактичної ліквідації тієї самої Академії).

Серед тих новітніх напрямів українського історіописання, які вже продемонстрували помітні успіхи, слід назвати історію жінок та гендеру, історію повсякденності, усну історію. Вони мають очевидні здобутки як у площині інституційного оформлення, так і (що важливіше) в реалізованих наукових проектах. Наприклад, нині в Україні існують, за оцінкою Тетяни Журженко, чотири школи фемінізму та гендерних досліджень з відмінними підходами до методології таких студій [12, с. 138-153]. Започатковано плідні дослідження в ділянці історії повсякденності та споріднених з нею царинах (соціальна історія, мікроісторія) – тут лідерські позиції займають дослідники ранньомодерної та радянської України [15; 2; 9]. Новітню історіографічну традицію та громадський резонанс мають й усноісторичні дослідження (проте, усна історія в Україні все ще майже не вийшла поза рамки суто джерельних, а не аналітичних праць). Зокрема, визнання здобули тексти, базовані на інтерв'юванні свідків, про Великий голод 1932–1933 років в Україні, Голокост, історію поневірянь оstarбайтерів з України в роки Другої світової війни тощо [13; 6; 11]. Направду, революційним та подвижницьким в галузі усної історії є серійне видання «Усна історія Степової України» [14].

Разом з тим, чимало західних методів та підходів, що визначають інтелектуальний ландшафт світової історіографії, в Україні зазнають невдач, а то й фіаско. Український історіографічний простір фактично не зачепив стрімкий вітер постмодернізму – течії західної історіографії, що її зазвичай пов'язують передусім з ідеями Гейдена Вайта та Франкліна Рудольфа Анкерсмита. Помітної реакції поки що немає на провідні в сучасній західній гуманістиці постколоніальні студії та «нову імперську історію». Не набув численних прибічників на терені української історіографії й т.зв. транснаціональний підхід.

Чому одні «нові історії» щедро плодоносять у саду Клію в Україні, а інші перебувають на узбіччі наукових зацікавлень сучасних українських істориків? Тут, вважаємо, для кожної конкретної ситуації існують свої пояснення, і не можливо визначити «середню температуру по лікарні». Проте, все ж ризикнемо стверджувати й про спільний чинник, який сприяє успіхові одних інтелектуальних ініціатив та пропозицій і невдачі інших. Це актуальні потреби сучасного українського суспільства у царині духовного життя, які мало змінилися за понад двадцять років його пострадянського існування: у самоідентифікації, у зціленні від травматичного досвіду тоталітарного

минулого та відновленні історичної справедливості, зрештою – у пізнанні заради самого знання – про колективну біографію того суб'єкта історії, що називається зараз «незалежною Україною». (Тут наголосимо, що, кажучи – «українське суспільство», усвідомлюємо його аксіологічну неоднорідність; йдеться про його більшість, орієнтовану на широко трактовану «європейськість»).

Добре це чи погано, але українське суспільство все ще перебуває в пошуках відповіді передусім на питання «Хто ми є?», а історики свідомо чи не свідомо занурені в цю ж саму соціальну реальність і шукають засобами своєї науки відповіді на ті ж самі питання. Тому напрямки, які істотно урізноманітнюють знання про минуле названого історичного суб'єкта, повертають у світ історії фрагменти, не поціновані «традиційною» історіографією – наприклад, досвід кількох останніх поколінь українців, не зафіксований у «звичних» (себто писемних) джерелах (усна історія), минуле поза межами патріархального простору (жіноча історія) чи величезний пласт колишньої дійсності з «етнологічної» перспективи (історія повсякденності) – добре адаптувалися в українській історіографії. Разом з тим, всі ці підходи сприяють утвердженню в історичній думці та масовій історичній свідомості сучасної України антропологізуючого, гуманістичного бачення минулого, а така історія – основна тенденція світової Клію, починаючи з останньої третини ХХ століття (не зважаючи на відчутний останнім часом вплив неантропоцентричної, постгуманістичної історії).

Попри безумовну обізнаність з таємницями ремесла історика та новітніми трендами у світовій історичній думці, деякі речники «вестернізації» української історичної науки не помічають неунікного зв'язку між тим, про що пише історик, та його епохою й її суспільними запитам. Здається, що вони бачать сенс новацій у самій їх новизні і розглядають їх застосування як спосіб наблизитися до мейнстріму, а відтак бути цікавими світові, зробити українське минуле привабливим на міжнародному інтелектуальному ринку¹. Однак, не зовсім усвідомлюється (або зовсім не усвідомлюється) те, що в історіографічній практиці *volens nolens* закладено внутрішній соціальний двигун, який і забезпечує розвиток історичних знань. Це слід враховувати, коли мислимо про спонукальні мотиви в практиці історіописання і українських, і навіть дуже просунутих західних (чи будь-яких інших) істориків.

Окрім того, деякі ультрамодні напрями світової історіографії мають цілком нормальну і звичайну ознаку, яка іманентно притаманна (і відверто або ж приховано виявлена) будь-якому історіографічному напрямку чи ширше – соціокультурному рухові (Просвітництво, Романтизм, школа «Аннали», студії пам'яті тощо): мейнстрім часто формується під впливом актуальних проблем

¹ Про істориків, котрі стрімголов форсують все нові царини історіописання, дуже відверто висловився гурт постмодерністичної історіографії Ф. Р. Анкерсміт: «Потреба шукати нові ділянки історичних досліджень [...] спонукала самовпевнених істориків почати рух у зовсім неправильному керунку та шукати нове не в тому, що є важливим, а у тому, що було залишеним через свою очевидну недоречність. Культ нового перетворився у культ недоречного» [1, с. 553].

суспільств, в яких він зароджується, і нерідко має приховані політичні (ідеологічні) імплікації. Отже, якщо для одних істориків «нова імперська історія» – це адекватний інструментарій для пояснення гетерогенності та амбівалентності імперських утворень минулого, то для інших – засіб підживлення амбіцій світових наддержав, підтримки неоколоніалізму та неоімперіалізму. Аналогічно, прихильники постколоніальної теорії бачать у ній ґрунтовно опрацьовану критику та деконструкцію західних стереотипів про «Схід», а критично налаштовані до неї дослідники – суто ідеологічний продукт, покладений в основу політики мультикультуралізму, який містить у потенціалі новий, тепер уже «східний», стереотип «Заходу» і, у цьому сенсі, нічим не відрізняється від західного «взірця». Транснаціональна історія здатна не лише збагатити світову історіографію, переосмислюючи національні історії та долаючи їхні територіальні рамки, але ніхто особливо не приховує й її позанаукових цілей – зокрема, сприяння політичним потребам об'єднаної Європи. Якщо слухними є зазначені погляди на соціальну природу провідних напрямів світової історіографії, поставимо риторичне запитання – який стосунок такі мотивації мають до українського сьогодення? Тож деякі історіографічні підходи, дуже доречні та поширені на «Заході» чи «Сході», не на часі (можливо – поки що) в Україні, а їхня політична нейтральність є сумнівною (отже, вони не мають якихось переваг у цьому плані над національною історією, якій українські прибічники її скасування закидають саме політичну ангажованість).

Слабке місце деяких різновидів сучасного історіописання полягає не тільки у їхній невідповідності «місцю і часу», а й у способі «транзиту» в Україну. Якщо у розвинутих історіографіях бурхливий розвиток нових напрямів привів до утвердження небаченої методологічної розмаїтості, то в українському випадку прибічники окремих західних історичних теорій виступають з претензіями на «єдиноправильність», їхня позиція ґришить односторонністю, а закиди про «очевидні ідеологічні дефекти», наприклад, національної історії [7, с. 7] не супроводжуються висуненням реальної «позитивної» (з набором виразних положень та рекомендацій про те, як слід писати «правильну» історію, а не що погано у «неправильній») і переконливої (в методологічному, фактологічному, суспільному сенсах) альтернативи.

Підіб'ємо підсумки. На наш погляд, будь-яка історія пишеться не про минуле і не заради минулого, а про сучасне як перетворене минуле і заради сучасного та майбутнього. Ця ідея (яка може й не є безперечною) підтверджується і у «випадку» сучасної української історіографії. У процесі засвоєння / ігнорування в Україні флагманських для світової історіографії напрямів, концепцій, понять надважливу роль відіграє існування / відсутність виразного соціального (а отже й професійного) запиту на певні способи історіописання, пов'язані з пізнавальними, ідентичнісними та терапевтичними можливостями історичних знань. Ті підходи, які сприяють задоволенню ідейних потреб суспільства, успішно адаптувалися в практиках українських істориків; ті ж, які прийшли в Україну з докорінно інших суспільно-політичних

реалій, поки що залишаються лише модними, але недоладними аксесуарами, що навішані на шати вітчизняного історіописання.

Зазначене нашою ж й на інше міркування, котре не має прямого стосунку до заявлених на початку статті завдань, над якими спробував поміркувати автор. Гадаємо, що проблема «вписування» української історичної науки у світовий контекст (наявність якої нині не констатується хіба ледачим – так само, як до недавнього часу українські історики дуже переймалися необхідністю показати зв'язок всього, про що вони писали, з проголошенням незалежної України та розбудовою її державності) не зводиться до включення закордонних новацій в її інтелектуальну орбіту. Не менш важливим є вироблення власного інтелектуального продукту «на експорт», зокрема тлумачення української історії за допомогою згенерованих українськими ж істориками концепцій та категорій. Для сучасної української історичної науки (як і для будь-якої іншої) шкідливою є не тільки самоізоляція від світових трендів – немає нічого корисного і в «інтелектуальній автоколонізації» (чи «самопровінціалізації»), коли розвинений «центр» постачає «просунуті» теорії, а «периферія» їх пасивно та некритично сприймає і продукує *case studies*, які покликані підтверджувати «правоту» мудрих європейців та американців². У такому разі українська історіографія перестане перебувати «на задвірках» і «пасти задніх» в глобальному інтелектуальному процесі, натомість, навіть якщо засвоїть усі без винятку найсучасніші підходи, стане лише сателітом провідних історіографій світу. А може, на це немає ради?

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Анкерсмит Ф. Возвышенный исторический опыт / Анкерсмит Ф. – М., 2007. – 612 с.
2. Ворончук І. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст. : родина, домогосподарство, демографічні чинники / Ворончук І. – К., 2012. – 712 с.
3. Галушко К. У пошуку *common sense* : до дискусії з приводу національного гранд-нарративу / К. Галушко // Український історичний журнал. – 2013. – № 1. – С. 4–23.
4. Герасимов І. Новая имперская история и вызовы империи / И. Герасимов, С. Глебов, Я. Кусбер, М. Могильнер, А. Семенов // *Ab imperio*. – 2010. – № 1. – С. 19–51.
5. Гломозда К. Сучасні погляди на проблему переосмислення історичного минулого / К. Гломозда // Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Л., 2006 – 2007. – Вип. 15. – С. 842–854.

² Цікаво, що наполягаючи на одному з аспектів «вписування» у світовий історіографічний процес і забуваючи про інший, українські історики мимоволі розглядають тепер вже не історію, а історію історіографії під телеологічним та есенціалістським кутом зору (за який критикується власне національна історія як все ще домінуючий проект історичної професії, зокрема й «анахронічна» українська національна парадигма), адже у такому разі передбачається наявність нормативної історичної думки (зрозуміло, що західної), яка має стабільні переваги та розвивається у напрямку постійного вдосконалення, а інші історіографії повинні орієнтуватися на неї.

6. Жизнь и смерть в эпоху Холокоста / Сост. и ред. Б. Забарко. – К., 2006 – 2008. – Тт. 1–3.
7. Касьянов Г. Національні історії та сучасна історіографія : виклики й небезпеки при написанні нової історії України / Г. Касьянов, О. Толочко // Український історичний журнал. – 2012. – № 6. – С. 4–24.
8. Коляструк О. Проблематика історії повсякденності в сучасній українській історіографії / О. Коляструк, Ол. Коляструк // Історія повсякденності : теорія та практика : матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – С. 23–33.
9. Старченко Н. Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI – XVII століття) / Н. Старченко. – К., 2014. – 512 с.
10. Пастушенко Т. Метод усної історії та усноісторичні дослідження в Україні / Т. Пастушенко // Історія України. – 2010. – Вип. 17 – 18 (657 – 658). – С. 10–15.
11. «Прошу вас мене не забувати» : усні історії українських оstarбайтерів / Упоряд. І. Ястреб, Т. Пастушенко та ін. – Х., 2009. – 208 с.
12. Україна. Процеси націотворення / Упор. А. Каппелер. – К., 2011. – 416 с.
13. Український голокост 1932– 1933 : свідчення тих, хто вижив / Упоряд. та ред. Ю. Мицик. – К., 2003 – 2008. – Тт. 1 – 6.
14. Усна історія степової України / Наук. ред. А. Бойко. – Запоріжжя, 2008. – 2012. – Тт. 1 – 10.
15. Яковенко Н. Дзеркала ідентичності : Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVII – початку XVIII століття / Н. Яковенко. – К., 2012. – 472 с.
16. Domańska E. Wiedza o przeszłości – perspektywy na przyszłość / E. Domańska // Kwartalnik Historyczny. – 2013. – Nr 2. – S. 221–274.
17. Historia – dziś. Teoretyczne problemy wiedzy o przeszłości / Pod red. E. Domańskiej, R. Stobieckiego, T. Wiślicza. – Kraków, 2014. – 416 s.
18. Stryjek T. Jakiej przeszłości potrzebuje przyszłość? Interpretacje dziejów narodowych w historiografii i debacie publicznej na Ukrainie 1991–2004 / Stryjek T. – Warszawa, 2007. – 852 s.
19. The Many Faces of Clio : Cross-Cultural Approaches to Historiography, Essays in Honor of Georg G. Iggers/ Ed. by Q. Edward Wang and Franz L. Fillafer. – New York, 2007. – 484 p.

В статтє предложєн анализ украинской рецєнции новых для исторической науки Украины направлений историописания. Высказано предположение о том, что внедрение западных историографических подходов объясняется прежде всего существованием в современной Украине общественного запроса на внедрение таких новаций. Автор утверждает, что современная украинская историография нуждается не только в использовании последних тенденций в мировой исторической науке, но и должна быть способной производить собственно «украинские» теоретические конструкции для мирового интеллектуального рынка.

Ключевые слова: *историописание, новые направления, идейные запросы, украинское общество, украинская историческая наука.*

This article attempts to analyze the process of reception of new trends in world historical thought in modern Ukrainian historical writing. It has been suggested that the implementation of Western historiographical approaches by Ukrainian historians, first of all, depends on appropriateness of those approaches to ideological demands in Ukrainian society. The author confirms that the modern Ukrainian historiography requires not only introduction to the latest trends in global historical science but also the ability to provide real "Ukrainian" theoretical constructs for the world intellectual market.

Keywords: *historical writing, new trends, ideological demands, Ukrainian society, Ukrainian historical science.*